

E-ISSN: 2706-8927
 P-ISSN: 2706-8919
www.allstudyjournal.com
 IJAAS 2020; 2(3): 475-477
 Received: 12-06-2020
 Accepted: 20-07-2020

پوهندوی نظر محمد " معصومی "
 استاد پوهنځی تعلیم و تربیه
 پوهنتون بلخ

مروری بر بعضی از مفاهیم و اصطلاحات جغرافیای محیط زیست

پوهندوی نظر محمد " معصومی "

خلاصه:

محیط زیست از زمان ظهور آن در مباحث مختلف بشری در ابعاد مختلف، نظری متعددی به خود گرفته و سوبه تحولات، بحث های گوناگون را در مجامع اندیشه به خود اختصاص داده که دگرگونی ها و مجادلات نظری و عملی را ارائه داده است. درین مقاله بعضی از اساسات و مفاهیم مهم محیط زیست و حفاظت از آن در جغرافیای زیست انسانی که در برگزیده مفاهیم کلی را افاده میکند ریشه یابی و به بررسی گرفته شده است. ضمن تحلیل برخی مفاهیم و اساسات محیط زیست روند شکل گیری در نظام حقوق عمومی به بررسی ابعاد نظری و تأثیرات مثبت آن در جامعه و جغرافیای محیط زیست و حفاظت از آن پرداخته شده است.

کلیمات کلیدی: حفاظت، مسؤلیت، مجازات، جرایم زیست محیطی.

مقدمه

محیط عبارت از محدوده بی است که در آن موجودات حیه و غیر حیه به کمک یک رشته پیوند ها، همبستگی کامل داشته، میان شان نوع تعادل نسبی برقرار است. یا به عبارت دیگر محیط عبارت از مجموعه تمام شرایط خارجی احاطه کننده را شامل می شود که موجود حیه یک جامعه با یک شی است که در میان آنها امرار حیات میکند. مفهوم محیط زیست از علوم طبیعی مشتق شده، منابع طبیعی را در برمی گیرد و محیط زیست طبیعی را بوجود می آورد. روی این ملحوظ حفاظت محیط زیست عبارت از بهبود سازی محیط زیست و جلوگیری از هر نوع آلوده گی و اقدامات تخریبی که باعث خرابی و یا برهم زدن محیط زیست می گردد می باشد. این یک حقیقت مسلم است. هیچ علمی بدون مشارکت و یا همکاری با علم دیگر به تنهایی نمی تواند معلومات لازم علمی و ضروری را بطور مستقل ارائه نماید. و محیط زیست هم با جغرافیه، ایکولوژی، بیولوژی، اقتصاد، سیاست و غیره ارتباط دارد.

درین مقاله روی مفاهیم و اصطلاحات محیط زیست و حفاظت محیط زیست از قبیل اصطلاح محیط زیست، مفاهیم مسؤلیت از محیط زیست، حفاظت و قوانین، بررسی اجمالی و معلومات های حقوقی ارائه گردیده است. که در برگزیده نظریات و تحقیقات مجامع علمی در حوزه های مختلف را دارا میباشد. افراد جامعه با برخورد اصطلاحات محیط زیست، حفاظت محیط زیست و قوانین محیط زیست و مراعات نمودن قوانین محیط زیست. مراعات و حفظ محیط زیست که همانا و جیبه انسانی و فردی میباشد. پس معلومات در موارد فوق در مراعات نمودن قوانین حفظ محیط زیست منظم و صحی از اولویت های کاری شان پنداشته می شود.

تعریف لغوی و اصطلاحی محیط زیست

محیط زیست معادل ترجمه ی فارسی واژه ی "Environment" است. این اصطلاح ترکیبی است از دو واژه ی " محیط " و " زیست " محیط واژه ای عربی و اسم فاعل از « احاطه » است که مقابل « محاط » قرار می گیرد. از نظر لغوی محیط دو معنی دارد: یکی « فراگیرنده، دربرگیرنده و احاطه کننده » و « زیست » واژه فارسی و مترادف « زنده گی » و حیات است. بنابراین محیط زیست از نظر لغوی به معنای محل زنده گی « سکنا و نیز آنچه زنده گی را در برگرفته است. می باشد.

محیط زیست از نظر اصطلاحی تعاریف گوناگونی دارد از جمله " متن حقوقی مصوب شورای جامعه ی اقتصادی اروپا در تاریخ 27 جنوری 1967 میلادی محیط زیست را این گونه تعریف نموده است:

« محیط زیست شامل آب، هوا، خاک و عوامل درونی و بیرونی مربوط به حیات هر موجود زنده می گردد » در تفسیر ماده (48) قانون محیط زیست هندوستان در مورد تعریف محیط زیست آمده است:

« محیط زیست شامل مجموعه ای از به هم پیوستگی عوامل بیرونی که رشد و حیات زنده ی انسانی، جانوری هر گیاهی متأثر از آن است ».

تعریف دیگری با جامعیت بیشتر در باره محیط زیست، تعریفی است که در ماده (2) کنوانسیون مسؤلیت مدنی خسارات ناشی از اعمال خطرناک در محیط زیست « کنوانسیون لوگانو، مصوب 21 جنوری 1993 میلادی » آمده است. بر اساس این تعریف، محیط زیست عبارت است از :

(1- منابع طبیعی جاندار یا بی جان، همانند، آب، هوا، خاک، پوشش گیاهی و جانوری و فعل و انفعالات بین این عوامل.

1- اموالی که بخشی از میراث فرهنگی را تشکیل میدهند.

2- چشم انداز ها و مناظر طبیعی (ماده (10) کنوانسیون 1993 میلادی در لوگنو »

همچنین اصطلاح محیط زیست را می توان به یک منطقه ی محدود یا تمام یک سیاره و حتی به فضای خارجی که آن را احاطه کرده است، اطلاق نمود

Corresponding Author:

پوهندوی نظر محمد " معصومی "
 استاد پوهنځی تعلیم و تربیه
 پوهنتون بلخ

تعریف حقوقی محیط زیست به ترسیم قلمرو و موضوع، تعیین اعمال قواعد حقوقی و برقراری حدود مسؤلیت در صورت بروز خسارت کمک میکند. واژه محیط زیست با کاربرد وسیع واژه احاطه، محیط زیست می تواند شامل مجموع شرایط طبیعی، اجتماعی و فرهنگی گردد که برحیات فرد یا اجتماع اثر می گذارد. پس مشکلات زیست محیطی می تواند شامل گرفتگی ترافیک، جرم و آلوده گی صوتی شوند. از نظر جغرافیایی، محیط زیست می تواند برای اشاره به ناحیه محدود و یا اشاره به کل سیاره از جمله اتموسفر Atmosphere و ستراتوسفر stratosphere مورد استفاده قرار گیرد.

نظر به گستره زمیه مورد بحث، درپاره ای از شرایط حقوق و سیاست هم به تخریب های محیط زیست ناشی از رویداد های طبیعی مانند فوران های آتشفشانی و هم به تخریب های ناشی از مداخلات انسانی پاسخ میدهد. اگر چه حقوق نمی تواند در فرآیند های طبیعی منتهی به تغییرات محیط زیست تأثیرگذار باشد اما می تواند رفتار انسان را، برای مثال در پاسخ به فجایع طبیعی، قاعده مند کند (همانطور که چنین کرده است) در کل، تعاریف و این واقعیت که تمامی فعالیت های بشری پیامدی برای محیط زیست به دنبال دارند، تعیین محدود، حقوق محیط زیست را به عنوان یک رشته حقوقی مستقل دشوار می کند که در واقع این دو نکته یک پارچه گی حمایت محیط زیست را به تمام حوزه های حقوق و سیاست وارد میکند.

مفاهیم و تعریف مسؤلیت

واژه مسؤلیت در زبان عربی مصدر از « مسؤل» است و در آیات و احادیث اسلامی به معنای مورد باز خواست و مجازات واقع شدن به دلیل انجام یا خود داری از انجام کاری استعمال شده است.

مسؤلیت، لازمه داشتن اختیار است. انسان آزاد و عاقل از پیامدکارهای خویش آگاه و مسؤل آن است. لذا نیچه عالم آلمانی از مسؤلیت به عنوان امتیاز یاد می کند و برخی از نویسنده گان فرانسوی قدرت غیر مسؤل را ظالمانه و انسان بی مسؤلیت را عامل آشفنگی دانسته اند. بنابراین مسؤلیت شخص نسبت به جبران خسارت ناشی از اعمال خود قاعده ای طبیعی و موافق قاعده است.

در حقوق اسلام معنای مسؤلیت در کلمه ی « ضمان» یافت می شود. ضمان از ریشه ی « ض، م، ن» می باشد و در معانی مختلفی به کار رفته است. مثل قرار دادن چیزی در شی به گونه ای که آنرا پوشش دهد. همچنین ضمان در عربی به معنای بر عهده گرفتن، ملتزم شدن، وکفیل شدن آمده است.

مسؤلیت در اصطلاح حقوقی در هر مورد که شخص موظف به جبران خسارت دیگری می باشد، می گویند در برابر او مسؤلیت مدنی دارد یا ضامن است. به بیان دیگر هر کس به دیگری ضرری بزند باید آنرا جبران کند. مگر در مواردی که اضرار به غیر به حکم قانون باشد.

مسؤلیت مدنی در دو معنای عام و خاص کاربرد دارد. معنای عام مسؤلیت مدنی اعم از این است که ریشه ی مسؤلیت، قرار دادی باشد یا قهری و معنای خاص آن منصرف از مسؤلیت قرار دادی است. به عبارت دیگر مسؤلیت غیر قراردادی به مواردی مربوط می شودکه قانونگذار تکالیف عامی را برای همه گان تعیین کرده و در اثر تخلف از این تکالیف عمومی خسارتی به دیگران وارد شود و بر مبنای این مسؤلیت، رابطه ی دینی بین زیان دیده و مسؤل بوجود آید. نکته حایز اهمیت این است که مسؤلیت نیز از آثار عقد نیست بلکه نتیجه تخلف از اجرای تعهد است و به همین دلیل است که در تالیفات حقوق دانان در زمره ی و قایع حقوقی آمده است.

مفهوم حفاظت:

حفاظت علاوه بر مصون داری عناصر زیستی از خطر نابودی، تخریب و آلوده گی، معنای فراگیر داشته و الزام به مدیریت صحیح، بهبود و بهسازی را نیز در بر می گیرد. در حقوق محیط زیست تطبیق مفاهیم و واژه گان کلیدی وجود دارند که هر یک ابعادی از این صیانت و مدیریت امور حفاظتی از محیط زیست را در بر می گیرند. به عنوان نمونه، علاوه بر حفاظت ، مفاهیم «مدیریت، حفاظت و بهره برداری، بهسازی، پاکسازی، بهبود و پیشگیری» نیز وجود دارند.

مجموع این مفاهیم در نشست های دوم و سوم استهکلم در مورد حفاظت محیط زیست آمده است. بدین ترتیب که « منابع طبیعی زمین شامل هوا، آب و خاک، گلها و گیاهان و مخصوصاً نمونه های مشخص اکوسیستم های طبیعی باید برای استفاده نسل های کنونی و آینده بابرنامه ایزی دقیق و مدیریت مناسب، حفاظت شوند. ظرفیت زمین برای تولید منابع قابل تجدید حیاتی باید حفظ شده و هر جا لازم باشد بازسازی شود یا بهبود یابد».

البته حفاظت ممکن است در گستره ای کلی تر از حمایت در مقابل تخریب و همچنین اقدام به منظور بهبود و بهسازی محیط های تخریب شده یا آلوده تعبیرشود. در هر حال، حفاظت باید همه اقدامات ارجع به جلوگیری از

تخریب بیشتر محیط، مدیریت صحیح، پایدار سازی اجتماع، همچنین بهبود و بهینه سازی محیط های آسیب دیده را در برگیرد. حقوق زاده سنت های فرهنگی و ارزش های اخلاقی و مذهبی اجتماع است. این سنت ها و ارزش ها به طور مستمری بر توسعه هنجار های حقوقی اثر می گذارند. در سیاق حفاظت زیست محیطی، فرهنگ ها، مذاهب و نظام های حقوقی سراسر جهان حاوی عناصری هستند که ضمن احترام به محیط زیست در صدد محافظت از مبانی طبیعی حیات می باشند. آنها، همچنین دارای مفاهیمی هستند که می توانند توسعه حقوق محیط زیست مدرن را ارتقا داده و غنا ببخشند.

عقاید طرفداری حفاظت از محیط زیست را می توان در سنت های مذهبی موجود در سرتاسر جهان یافت که از سوی نماینده گان بهایست، بودیزم، مسیحیت، داتوئیسم، هندوئیسم، اسلام، جی نسیم، یهودیت شینتوئیسم و زردشت در قالب اعضای سازمان غیر دولتی، اتحاد مذاهب و حفاظت ابراز شده است. این سازمان زمیه های مشترک برای مراقبت از زمین در سنت های مذهبی یافته است.

تاریخ باستانی بودا که به قرن سوم پیش از میلاد مسیح بازمیگردد، حاوی سندی از موعظه بودائی است که به موجب آن پسر فرمانروای آسوکای Asoka هند مقرر داشته: « پرندگان هوا و چهار پایان مانند توحق برابری برای زنده گی و جا به جایی به هر قسمت از این زمین دارند. زمین به مردم و تمامی موجودات زنده تعلق، توتنها، باسپان زمین هستی.» در نتیجه، پادشاه نظام حقوقی را بنیان نهاد که تا قرن هجدهم استمرار داشت.

در سال 1983 کارشناسان مسلمان مطالعه ای در مورد ارتباط میان اسلام و حفاظت از محیط زیست انجام دادند که نتایج مطالعه شخصی کرد که انسان صرفاً اداره کننده زمین است و نه مالک آن، ذینف از آن است نه حاکم یا فرمانروای آن، اداره و بهره برداری از زمین میراثی است که به انسان واگذار شده است تا از آن به سود خود و برای نیل به منافع اش استفاده کند بنابراین بدو در اختیار گرفتن، نگهداری، و حفاظت از زمین امانی میباشد و باید در حدود وظایف امین و با صداقت عمل نماید .

حفاظت و نگهداری سالم نعمات طبیعی از قبیل حفاظت اتموسفر، پاک نگهداشتن آب ، تمیز نمودن محیط زیست، حفاظت نباتات، حیوانات و هر آنچه اهمیت حیاتی برای بشر دارد جدی گرفته شده مورد توجه خاص قرار گیرد.

کیفیت محیط پیرامون ما به ویژه آن دسته از عناصری که ارتباط مستقیم باحیات انسان ها، جانوران وگیاهان دارند نیازمند مراقبت و کنترل است. شکی نیست که عنصر هوا به عنوان مهمترین عامل حیات برای کره عرض از سایر عوامل نیازمند مراقبت و توجه بیشتری است، اهمیت این منبع طبیعی به قدری حیاتی است که بیودون وجود آن حتی برای چند دقیقه امکان زنده گی وجود ندارد. به عبارت دیگر شاید بتوان بدون غذا و آب چند روزی زنده ماند اما بیودون وجود عنصر هواحتی برای چند لحظه امکان زند گی وجود ندارد. این امر بیانگر آنست که چرا باید از این عنصر حیات محافظت و از آلوده گی و تباهی آن جلوگیری نمود.

اتموسفر، بخش جدایی ناپذیر حیات است که به شکل یک لافاه دورا دور کره ای زمین را فرا گرفته است. ضخامت طبقه اتموسفر در نقاط مختلف از هم متفاوت است، چه در طبقات بلند گاز های رقیق جا گرفته، مالیکول های آن فضای بیشتر را اشغال می نماید. امروز دانشمندان به کمک تخنیک معاصر توانسته اند تا ارتفاعات صد کیلومتری ضخامت اتموسفر را مورد تحقیق و بررسی قرار دهند. به اساس پژوهش های اخیر از سطح زمین تا ارتفاعات (8) کیلومتری بیش از (15) نوع گاز های مختلف مرکبات اتموسفر را تشکیل میدهد. کتله ی هر یک به فیصدی متفاوت در این ترکیب قرار گرفته اند. فراموش نباید کرد که اتموسفر موجوده نه همان است که قبل از آغاز حیات به ویژه حیات نباتی دو یا سه میلیارد سال قبل از امروز وجود داشت ، چه آن زمان اکسیجن در ترکیب اتموسفر آنقدر ناچیز بود به جرأت می توان گفت که وجود نداشت.

به هر حال اتموسفر خدمت بس بزرگی را در انشارات امواج رادیوی و مخابرات بسم ایجاد می کند، زیرا انتشارات رادیویی مسافه دوری را پیوده زمینه انتشار پخش رادیوی را فراهم می سازد که خوشبختانه سهولت بزرگی را برای بشر فراهم ساخته است. همچنین اهمیت اتموسفر عبارت از موجودیت اکسیجن در آن می باشد، چه ادامه حیات بدون اکسیجن ناممکن است.

اتموسفر در مقابل موانع حیات، فوق العاده جدی و پایدار بوده، در برابر حیات ماندگار واقعی محسوب می شود.در صورت عدم موجودیت اتموسفر، یک لحظه حیات هم میسر نیست. مثلاً یک نفر در جریان روز به یک ونیم الی دولیتر آب و غذا ضرورت دارد. ولی برای ادامه حیات در همین مدت به (50) کیلوگرام اکسیجن ضرورت دارد. این مقدار اکسیجن مورد نیاز را از

ده هزار لیتر هوا در اثر عملیه تنفس به دست می آورد که از نظر وزن در همین مدت باید 12 کیلو گرام هوا تنفس شود، تا اکسیجن لازمه استحصال گردد. واضع است که همه موجودات حیه به ویژه انسان، هر لحظه نیازمند هوا است، آن هم هوای پاک و منزه، بنابراین جهت ادامه ای حیات و جیه ی فرد نوع بشر است تا توازن گاز ها را در اتموسفر محفوظ نگاهداشته تا هوا را هر چه بیشتر از آلوده گی دور نگاهداشته و زمیه زنده گی مصئون را به همه گان تامین نماید.

اصولاً قوانین محیط زیست، انسان محور است و معمولاً در هر جا که در قوانین از اصطلاح طبیعت و محیط زیست نیز بهره گرفته اند، آنرا به منافع انسانی گره زوه و این مساله بزرگترین نقصان فلسفی حقوق محیط زیست در قرن حاضر محسوب میگردد.

در سطح بین المللی و در برخی از اعلامیه ها و اسناد بین المللی به زمیه های توجه به ارزش ذاتی طبیعت اشاره گردیده است. در مقدمه اعلامیه استکهلم، با تاکید بر انسان و رفاه وی می خوانیم «انسان مخلوق و شکل دهنده محیط زیست خود است؛ محیط که به وی بقای فزیکتی، فرصت رشد معنوی(اختلاقی، اجتماعی و روحی) اعطا می کند. حمایت از محیط زیست انسان و بهبود آن موضوع مهمی است که بر رفاه افراد و توسعه اقتصادی سراسر جهان اثر می گذارد. این آرزوی مبرم همه افراد سراسر دنیا و وظیفه همه دولت هاست». همچنین اصل نخست اعلامیه ریو، به صراحت این مساله را یاد آورد می کند که «انسان ها» موضوع اصلی هر گونه توسعه هستند و برخورداری از سلامت و توانایی های جسمی و روحی جز حقوق انسان ها در انطباق با طبیعت است.

تعیین مجازات برای جرایم زیست محیطی:

قضات برای تعیین مجازات در قضایای زیست محیطی ضوابط زیر مد نظر قرار میدهند:

شدت جرم: آسیب بالقوه به محیط زیست و مقررات، میزان خسارات وارده، و مقصر بودن باید در تعیین مجازات ها در نظر گرفته شود. عوامل خاص ارزیابی شدت جرم، میزان جرم، مدت و زمان تاختلف، در کل باید دید. که متهم سابقه دار است یا اینکه با حسن نیت در رعایت قوانین کوشیده است، فاکتور های مهم پنداشته می شود.

توانایی پرداخت جرایم: جریمه مناسب برای یک فرد یا شرکت کوچکی تاثیر اند کی اقتصادی بالاش وارد میگردد که البته این اقدام مناسب خواهد بود که به اندازه کافی بتواند آثار اقتصادی بالایش وارد میگردد که البته این اقدام مناسب خواهد بود که به اندازه کافی بتواند آثاری اقتصادی واقعی به مراتب بیشتر از هزینه رعایت الزامات قانونی باشد. همچنان در عین حال جرایم منابع مالی لازم برای اطمینان از رعایت آتی قوانین و جبران آلوده گی های موجود را کاهش می دهد.

پرداخت توسط آلوده کننده محیط زیست: مجازات باید ارزش کل خسارات وارده از سوی مجرم و پیامد های اجتماعی، محیط زیست و اقتصادی آن را منعکس نماید و هزینه های محیط زیست و سایر هزینه ها را الزامی کند. **رفع کلیه خسارات:** اطمینان از پرداخت هزینه های پاک سازی، احیای جبران باید رویکرد موفقیت در مجازات ها باشد. به طور کلی مجازات ها باید ما زاد بر جبران خسارات های ملی باشد که تاثیر بازدارندگی جبران کلی را تضمین کند.

نتیجه گیری:

محیط زیست از نظر اصطلاحی تعاریف گوناگونی دارد که در تفسیر ماده (48) قانون محیط زیست هندوستان در مورد تعریف محیط زیست آمده است. « محیط زیست شامل مجموعه ای از به هم پیوستگی عوامل بیرونی که رشد و حیات زنده ی انسانی، جانوری و گیاهی متأثر از آن است». همچنان در ماده (2) کنوانسیون مسؤلیت مدنی خسارات ناشی از اعمال خطرناک در محیط زیست « کنوانسیون لوگانو مصوب 21 جنوری 1993 میلادی» آمده است. براساس این تعریف، محیط زیست عبارت است از: « منابع طبیعی جاندار یا بی جان، همانند آب، هوا، خاک، پوشش گیاهی، و جانوری و انفعالات بین این عوامل ».

محیط زیست و حفاظت از آن دو مسیر مهم در زنده گی جوامع بشری که از زمان ظهور آن در بحث های مختلف و گوناگون در مجامع علمی جهان در ابعاد مختلف و وسیع نظریات مختلف ومهمی پیشنهاد و ابراز گردیده است و در این راستا بعضی اصطلاحات اساسی و بنیادی وجود دارد. که همه روزه ما با آن اصطلاحات در امور زنده گی در محیط جغرافیایی بر خوردوسروکار داریم. ایجاب میکند تا در مورد آنها معلومات های تفصیلی و اجمالی داشته باشیم.

در این مقاله روی برخی از اصطلاحات اساسات و مفاهیم جغرافیایی محیط زیست و حفاظت از آن تا جای امکان ریشه یابی و بحث صورت گرفته است. تعریف لغوی و اصطلاحی محیط زیست، ترجمه فارسی واژه Environment است این اصطلاح ترکیبی است از دو واژه ی «محیط» و «زیست» محیط واژه عربی و اسم فاعل از «احاطه» است که مقابل « محاط» قرار می گیرد. از نظر لغوی محیط دو معنی دارد: یکی «فراگیرنده در برگیرنده و احاطه کننده» و «زیست» واژه فارسی و مترادف « زنده گی و «حیات» است. از نظر اصطلاحی تعاریف گوناگون دارد.

مسؤلیت در زبان عربی مصدر از « مسؤل » است که در آیات احادیث اسلامی به معنای مواد باز خواست و مجازات، واقع شدن به دلیل انجام یا خود داری از انجام کاری استعمال شده است. که در این مورد نیچه عالم آلمانی مسؤلیت را به عنوان امتیاز یاد می کند و برخی از نویسندگان فرانسوی قدرت غیر مسؤل را ظالمانه و انسان بی مسؤلیت را عامل آشفنگی دانسته اند.

مسؤلیت مدنی در دوعنای عام و خاص کار برد دارد. معنای عام مسؤلیت مدنی اعم از این است و معنای خاص آن متصرف از مسؤلیت قرار دادی است. به عبارت دیگر مسؤلیت غیر قرار دادی به مواردی مربوط میشود که قانونگذار از تکالیف عامی را برای همه گان تعیین کرده است. مفهوم حفاظت علاوه بر مصئون داری عناصر زیستی از خطرنابودی، تخریب و آلوده گی معنای فراگیری داشته و الزام به مدیریت صحیح، بهبود و بهسازی را نیز در برمی گیرد. در حقوق محیط زیست تطبیقی مفاهیم و واژه های کلیدی وجو دارد که هر یک در امور حفاظتی از محیط زیست ا دربر می گیرند.

مأخذ

- 1- علم خانی، اعظم. (1393). مسؤلیت مدنی دولت در قبال آلوده گی های زیست محیطی. تهران: انتشارات خرسندی.
- 2- آریا پارسا، آیدا. (1393). حقوق محیط زیست و توسعه پایدار. تهران: انتشارات خرسندی.
- 3- مشهدی، علی. (1392). حقوق آلوده گی هوا. تهران: انتشارات خرسندی.
- 4- رویان، عبدالقدیر. (1393). حفاظت محیط زیست و منابع طبیعی. کابل: انتشارات نامی.
- 5- فهیمی، عزیزالله- مشهدی، علی. (1393). اندیشه های حقوق محیط زیست. قم: انتشارات دانشگاه قم.
- 6- مرادی، حسن. (1392). حقوق محیط زیست بین المللی. تهران: انتشارات میزان.